

AGNĖ BUDRIŪNAITĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

MISTINĖS PATIRTIES TYRINĖJIMO GALIMYBĖS

The Possibilities of the Investigation of the Mystical Experience

SUMMARY

This paper is dedicated to the main tendencies of the contemporary mysticism studies. The aim of the article is to explore the possibilities of the investigation of the mystical experience. There are different conceptions of the mystical experience proposed by contemporary scientists and cherished by mystics. I draw the clear distinction between the mystical experience as a process of whole life and the mystical experience as a transient trance. Even the latter conception preferred by most of the scientists seems to have too many variations. I discuss some most important researches in the brain studies and examine the investigations of the trance caused by the chemical and organic substances. The question of an authenticity of the mystical experience is crucial here. The texts of the medieval Christian mystics such as Teresa of Avila, Jan van Ruusbroec and the author of the *Cloud of Unknowing* help to find the base for the identification of the authenticity and to research the influence of the tradition on the mystical experience.

SANTRAUKA

Šiame straipsnyje aptariamos pagrindinės mistinės patirties tyrinėjimo tendencijos, atsižvelgiant į mistinės patirties sampratą. Straipsnyje išryškintas termino „mistinė patirtis“ daugiaprasmiškumas, nurodantis ir į mistinės patirties sampratos skirtumus, lemiančius skirtingas tyrimų metodologijas bei išvadas. Mistinė patirtis suvokiama arba kaip sudėtinė ir išskaidoma į dalis, arba kaip vientisas ir neskaidomas viso gyvenimo vyksmas. Straipsnyje apžvelgiami cheminių ir organinių medžiagų sukeltų potyrių tyrimai bei sąmonės veiklos tyrimai neįprastų potyrių metu, o taip pat keliamas tokių tyrimų prasmingumo klausimas. Pasitelkus viduramžių krikščionių mistikų (Jano van Ruusbroeco, Teresės Avilietės ir *Nežinojimo debesies* autoriaus) tekstus, straipsnyje ieškoma tikros ir netikros mistinės patirties skyrimo pagrindo. Tuo tikslu analizuojamas mistikų požiūris į mistinius potyrius, jų siekimą ir paskirtį. Tiek mistinės patirties sampratos skirtumai, tiek mistinio potyrio autentiškumo klausimas siejami su tradicijos įtaka mistinei patirčiai. Straipsnyje aptariama tradicijos, kaip mistinio potyrio konteksto, įtaka, galimybė ir apimtis bei tradicijos, kaip kasdienybės, reikšmė mistinei patirčiai.

RAKTAŽODŽIAI: mistinės patirties tyrinėjimai, mistinis potyris, Janas van Ruusbroecas, Teresė Avilietė.

KEY WORDS: investigations of the mystical experience, mystical trance, Jan van Ruusbroec, Teresa of Avila.

PATYRUSIŲJŲ POŽIŪRIS

Kaip mistikai vertina
nejprastus potyrius

Mistinis potyris yra neatskiriama mistinės patirties dalis. Vargu ar be jo galėtume kokią nors patirtį – net ir pačią dvasingiausią – pavadinti mistine. Tačiau mistikų ir misticizmo tyrinėtojų požiūris į potyrių regis, iš esmės skiriasi. Esminis, mano manymu, yra straipsnio pradžioje jau minėtas pamatinis požiūris į mistinę patirtį – kaip į sudėtinę ir išskaidomą dėlionę, arba kaip į vientisą, apimančią visą gyvenimą, visumą. Mistikai neišskiria ir nesureikšmina potyrio, kaip nesureikšmina ir savęs kaip patyrusiųjų – neiįprasti potyriai nėra svarbesni ar „geresni“ už kitus potyrius, mistikas nėra svarbesnis ar geresnis už kitus žmones. Teresė pabrėžia, kad žmogus padedamas Dievo gali tobulėti ir savo pastangomis, tik primena, kad dvasinis augimas nebus toks greitas, kaip mistinio potyrio metu, kai Dievas veikia nepriklausomai nuo mūsų ir nepriklausomai nuo žmogaus nuopelnų.²⁸ Jei moksliniams tyrimams svarbus eksperimento pakartojimas, mistikams svarbi mistinė patirtis, kuriai pasikartojantys potyriai nėra būtini. Teresė netgi teigia, kad „jei mes atsisakome transo iš kuklumo, Dievas suteikia tas pačias pasekmes, kurias mes būtume patyrę, jei būtume sutikę visiškai pasinerti į transą.“²⁹

Nežinojimo debesies autorius taip pat ragina nesureikšminti juslumo ir juslinių „stebuklų“, nes ne jie yra svarbiausi. Jei jie kyla iš Dievo Dvasios – gerai, jei ne – blogai.³⁰ Tai, kas daugeliui šiuolaikinių žmonių ir ypač mokslininkams yra ver-

tybė, t.y. regimybė, apčiuopiamumas, materialumas, išoriškumas, mistikams atrodo vengtina ir nereikalinga. Teresė teigia ne kartą meldusi Dievą „nebesuteikti išoriškai matomų malonių“. Nepaisant to, kiek daug gėrio gaunama mistinių potyrių metu, Teresė džiaugėsi, kad Dievas išklausė jos maldas.³¹

Mistikai kritikuoja ne tik tiesioginį potyrio kaip tikslo siekimą, bet ir kitą kraštutinumą – visų potyrių neigimą, dvasinės neįtakos siekimą. Potyriai nėra tokie svarbūs, kaip gali pasirodyti žiūrint iš šalies. Siekiant mistinės patirties jie nėra nei išaukštinami, nei paneigiami. Jie tiesiog nesureikšminami. Pasak *Nežinojimo debesies* autoriaus, kūniškumas turi rasti savo vietą mūsų sąmonėje:

Mes neturėtume taip maitintis vaisiais, kad paskui neapkęstume medžio, kuris juos davė, nei taip gerti, kad paskui sudaužytume puodelį, iš kurio gėrėme. Medžiu ir puodeliu aš vadinu šiuos regimus stebuklus ir visus prideramus kūniškus ritualus. [...] Vaisiais ir gėrimu aš vadinu dvasinę šių regimų stebuklų ir kūniškų ritualų – pavyzdžiui, akių ar rankų pakėlimas į dangų – prasmę. Jei tai atliekama paskatinus dvasiai, tuomet bus tinkamai atlikta, jei ne – tai bus veidmainystė ir visa tai bus melas. O jei tokie veiksmai yra teisingi ir neša dvasinius vaisius, kodėl jie turėtų būti niekinami?³²

Kalbant apie patį mistinį potyrių, skiriasi mistikų vartojami terminai, o kartais ir nurodoma potyrio „vieta“ mistinėje patirtyje. Kaip pavyzdžius galima pateikti Ruusbroeco ir Teresės mistinio potyrio sampratas. Ruusbroecas nekalba apie mistinį potyrių konkrečiai ir atskirai

nuo visos mistinės krikščionio kelionės. Jam tai tėra vienas iš dvasinio tobulėjimo etapų („įtarpintas vienis su Dievu“, „betarpiškas vienis“ ir „vienis be jokių skirtumų“). Paskutinį etapą galima pavadinti mistiniu potyriu ir jo aprašymas panašus į kitus mistinių potyrių aprašymus:

Nušvitę žmonės aptinka savyje esminį spoksojimo į vidų aktą, spoksojimo, kuris yra virš proto ir nuošaliai jo. Jie taip pat linksta į palaimingą pasigėrėjimą, kuris perkeičia visas konkrečias formas ir esybes ir panardina juos į beformę nesuvokiamos palaimos bedugnę [...] Ši palaimos būseną yra tokia paprasta ir tokia neapibrėžiama, kad joje išnyksta netgi toks spoksojimas, išnyksta bet koks polinkis ir bet koks kūrinių skirtumas. Visos kilnios dvasios išsisklaido ir tampa nieku dėl to palaimingo pasigėrėjimo, kurį jie patiria Dievo esybėje, kuris yra atgamtinė visų esybių Būtis. Čia nušvitusieji atsiskiria nuo savęs pačių ir pasimeta nežinojimo būsenoje, kuri neturi ribų. Čia visos šviesos virsta tamsa.³³

Tai yra kulminacija, po kurios dvasia iš tapsmo pereina į buvimą. Ruusbroecas nekalba apie netikėtą nušvitimą nei apie kito tikėjimo žmonių mistinius potyrius, o tik apie Dievo dovaną išrinktajam tyros širdies ir sielos krikščioniui. Nors ir detalai aprašytas, mistinis potyris Ruusbroecui nėra svarbiausias. Jo tikslas – savo mistinės patirties pagalba vesti žmones į tikėjimą ir išganymą.

Teresė mistinį potyrį aprašo dar labiau fiziologine terminologija, tačiau pabrėžia tuos pačius dalykus, o visų pirma, sąmonės veiklos išnykimą:

Traso metu kūnas dažnai būna tarsi miręs, visiškai bejėgis. [...] pojūčiai dažniausiai būna sutrikię; [...] išlieka galia girdėti

ir matyti, bet taip, tarsi girdimi ir matomi daiktai būtų labai toli; [...] tačiau, kai siela būna aukščiausiam transo taške, ji nei mato, nei girdi, nei suvokia.³⁴

Tą trumpą laiką, kurį trunka ši būseną, siela yra netekusi visų jausmų ir jutimų, negali mąstyti apie joki dalyką, net jei norėtų. Nereikia jokių pastangų tam, kad sustabdytų mintis [...]. Tai taip visa apima, kad aš nežinau, ar kūne lieka pakankamai gyvybės toliau kvėpuoti; pagalvoju, manau, kad nelieka; bet kuriuo atveju, jei kūnas vis dar kvėpuoja, daro tai nesąmoningai.³⁵

Skirtingai nuo Ruusbroeco, Teresė aiškiai atskiria mistinio potyrio ir vienio su Dievu būsenas, taip nurodydama ir potyrio reikšmę mistinei patirčiai. Ji teigia, kad mistinis potyris yra didesnė Dievo dovana, turinti labiau įvairiapusį poveikį, pasireiškiantį viduje ir išoriškai.³⁶

Traso visiškai niekas negali paveikti; tuo tarpu vienio būvį, kadangi mes esame savimi ir remiamės savimi, galima pažeisti [...] transas paprastai ateina kaip šokas, greitai ir aštriai, kol tu dar nespėjai susikaupti ar kitaip sau padėti, ir tu matai ir jauti transą kaip debesį arba kaip stiprų erelį, kylantį aukštyn ir nušantį tave ant savo sparnų.³⁷

Tuo pačiu Teresė atkreipia dėmesį į klausimą, svarbų tiek mistikams, tiek mokslininkams, tiek vienių ir kitų pasekėjams. Pasak jos, vienio su Dievu mes galime siekti, o mistinio potyrio galime tik tikėtis, nes jis priklauso vien tik nuo Dievo valios. Net ne tikėtis, o būti jam pasiruošę, jei Dievas panorėtų suteikti mums šią malonę. Šį aspektą pabrėžia dauguma mistikų. Ir vis dėlto tam tikras „siekimas nesiekiant“ yra įmanomas. Jis yra vienas iš mistikų tekstų rašymo tikslų.

Ypatingas mistinio
potyrio ir patirties siekimas
bei pasiekimo galimybės

Kaip jau minėjau, mistikai vieningai teigia, kad svarbus, ne pats mistinis potyris, o patirtis. Tačiau ir Ruusbroecas, ir Teresė, ir kiti mistikai kalba apie begalinį mistinio potyrio (Dievo artumo) troškimą. Tiksliau, trūkumą, kartą jį patyrus. Pasak Teresės, po mistinių potyrių žmogus yra „tarsi tas, kurio kaklą veržia virvė ir jis dūsta, o kartu bando kvėpuoti“³⁸. Potyrio – esminis jis mistinėje patirtyje ar ne – specialiai siekia tiek mistikų pasekėjai, tiek mokslininkai. Tačiau galime pastebėti skirtingas jų intencijas. Smalsus *New Age* pasaulėžiūros vartotojas siekia mistinio potyrio kaip egzotiško išgyvenimo, kuris turėtų sujunginti jo dvasinį gyvenimą ir padaryti jį įdomesnį. Čia svarbus greitas rezultatas, dvasinis komfortas ir stipresnis savo vertės pajautimas. Moksliniame tyrinėjime siekiama potyrio, kaip „daikto“, kurį galima „turėti“, kaip objekto tolimesniame tyrinėjimui. Tuo tarpu mistikai ragina siekti potyrio kaip kelio pradžios, kaip savasties keitimo priemonės, kadangi pagrindinis tikslas yra ne potyris, o patirtis – nuolatinis mistinis būvis (bet ne nuolatinis transas).

Pasak *Nežinojimo debesies* autoriaus, mistinį potyrį galima patirti tiek po ilgų pastangų, tiek spontaniškai, tiek meditacijos metu, tiek kasdieninės sąmonės būsenoje, nes viskas priklauso ne nuo žmogaus, o nuo Dievo valios.³⁹ Bet kokios priemonės, siekiant mistinio potyrio, yra tik pagalbinės, šalutinės priemonės. Mistinis potyris ateina tik per Dievo malo-

nę ir nepriklauso nuo jokių priemonių. Kaip tik priemonės priklauso nuo Dievo malonės, o ne atvirksčiai.⁴⁰ Todėl nė vienas mistikas negarantuoja mistinės patirties. O ir siekimo „technika“ slypi ne išorėje, o viduje. Siekiantis mistinės patirties žmogus turi atsiriboti ne tik nuo justinių ar protinių dirgiklių. Kalbėdama apie tobulumo siekimą, Teresė sako, kad Dievas mums padeda, lydi, globoja, „dauguma dalykų jau yra padaryti, tačiau mes patys turime atsižadėti savęs pačių, o juk yra sunku pasitraukti nuo savęs ir pasipriešinti sau, nes mes esame labai arti savęs ir labai save mylime.“⁴¹

Siekiantis mistinės patirties žmogus turi atsisakyti visko, ignoruoti viską, „pamiršti“ viską – net ir savo religinius įsitikinimus, ieškojimus ir vertybes, kurie galbūt ir paskatino siekti mistinės patirties. Kaip sako budistai, „jei eidamas keliu sutiksi Budą, užmušk jį“. Tai ir yra „siekimas nesiekiant“, veiksmas nelaukiant rezultato, atsisakymas bet kokios minties ar vaizdinio, kas bus, kai nušvitimas bus pasiektas. Pasak Teresės, mes nieko negalime padaryti, kad pasiektume mistinį potyrį; tai priklauso vien nuo Dievo,⁴² netgi giliausia meditacija ilgus metus negali garantuoti mistinio potyrio.⁴³ Tai, žinoma, nereiškia, kad žmogus neturi nieko daryti tam, kad būtų vertas malonės. Teresė taip pat pabrėžia, kad pasiruošimas ir laukimas yra nepaprastai svarbus.⁴⁴ Bet ruošimasis turi būti tam tikras, ne bet koks. Pasak Teresės, siela turi tapti kaip vaškas, kuris nieko nedaro, kai į jį įspaudžiamas antspaudas, bet turi būti „pasiruošęs“ išpaudui – būti minkštas.

Moksliniame tyrime visuomet yra svarbios žinios. Tyrinėtojas siekia sukaupti kiek įmanoma daugiau informacijos apie tyrinėjamą dalyką, šiuo atveju, mistinių potyrių. Tačiau siekiant paties potyrio, žinios neturi lemiamos reikšmės, netgi priešingai. Formanas, tyrinėdamas mistinio potyrio siekimo technikas, pabrėžia daugelyje mistikų tekstų vartojamą „pamiršimo“ terminą, kuris reiškia ne „nebežinojimą“, „negalėjimą prisiminti net ir stengiantis“, bet „sąmoningą ignoravimą, dėmesio nekreipimą, tikslingą pasitraukimą nuo žinojimo“⁴⁵. Galime sakyti, tai yra žinojimo poveikio izoliavimas. „Pamiršimas“ kasdienybėje labiau asocijuojasi su netyčiniu veiksmu, atsitiktinumu ar galios susilpnėjimu („nebegaliu atsiminti“). Tačiau kalbant apie mistinę patirtį, „pamiršimas“ yra „atsižadėjimo“ ir „siekimo nesiekiant“ sinonimas. Tai reiškia, kad norėdamas mistikas atsimeina visus pasaulio daiktus ir savo mintis, ir troškimus, „apskritai“ jis žino, tačiau jis specialiai eliminuoja to žinojimo poveikį sau – „pamiršta“. Tokiu būdu jis gali susikaupti ir jam netrukdyti jokie pojūčiai, mintys, prisiminimai ar intencijos.

Pats sąmonės veiksmas nėra koks nors išskirtinis ar „nenormalus“. Mes „pamirštame“ kasryt po langais pravažiuojančių troleibusų garsą, laikrodžio tikslumą, specifinius kvapus, prie kurių priprantame ir nebepastebime, įprastus vaizdus, tokius kaip kasdien matomi kiemo vartai. Svečiui atkreipus dėmesį, mes vėl matome, girdime, jaučiame, tačiau vėliau ir vėl nebeįjungiame jokio šių dirgiklių poveikio. Be abejo, skiriasi mūsų ir mistikų „pamiršimo“ gylys, apim-

tis ir valingumas. Jei mes sukaupe visą valią stengsimės nieko negirdėti ir nejaušti, nieko negalvoti, viską pamiršti, mums ims trukdyti ne tik troleibusas ar triukšmingi kaimynai, bet mažiausios muselės sparnų virptelėjimas ar mūsų pačių kvėpavimas. Valia yra tai, ką taip pat – ir visų pirma – reikia pamiršti.

Yra ir kita savęs atsižadėjimo pusė. *Nežinojimo debesies* autorius perspėja, kad galima neteisingai suprasti raginimus nuraminti savyje protą ar atsižadėti savęs, įveikti save. Pasak jo, dalis naujokų neteisingai supranta tokius žodžius ir nususuka nuo visų dalykų, kuriuos anksčiau laikė malonės dalimi.

Jie negali rasti jokio žmogaus, kuris galėtų juos visiškai gerai suprasti. Ir todėl labai greitai, veikiami perdėto savo proto pasitikėjimo savimi ir nepagrįstos drąsos, jie palieka nuolankią maldą ir atgailą nuošalyje; ir pasišvenčia, kaip jie mano, visiškai dvasiniam darbui savo siejoje. O toks darbas yra nei kūniškas, nei dvasinis darbas; trumpai tariant, tai yra veikimas prieš prigimtį, ir velnias yra pagrindinis veikėjas jame. Tai yra pats tiesiausias kelias į kūno ir sielos mirtį, nes tai yra beprotystė, o ne išmintis.⁴⁶

Klaidingas supratimas kyla todėl, kad naujokai girdi, jog reikia nusigręžti nuo išorinių dalykų ir atsidėti vidiniam darbui, tačiau, atmetę tradicijos pateikiamą paaiškinimą, jie pasikliauja vien savimi (protu, jausmais, nuojautomis). Taigi greičiau ne atsižada savęs, o bando dar labiau save įtvirtinti. Pasak mistiko, „jie nežino, kas yra vidinis darbas, todėl jų darbas yra netinkamas. Jie atgręžia savo kūniškus protus į savo kūno vidų ir veikia prieš prigimtį; jie stengiasi, tarsi galėtų kūniškais akimis

matyti vidinius dalykus ir girdėti juos kūniškomis ausimis, ir užuosti, pajusti skonį, pajauti.⁴⁷ Todėl mistikas ragina nepasitikėti jokiais neįprastais potyriais.

Taigi grįžtame prie klausimo, ar kiekvienas tyrinėtojų kaip mistinis įvardytas potyris gali būti vertai taip vadinamas. Pati fizinė-psichinė būseną gali būti pasiekta ir meditacijos, ir psichotropinių medžiagų pagalba, ir dėl fizinio krūvio ar gamtoje. Ar tai kiekvienu atveju bus *mistinis* potyris? Pagal ką įvertinti ar tai buvo apsvaigimas nuo narkotikų, gilus psichologinis sukrėtimas, neįprastai intensyvus sąmonės susikaučimas ar iš tiesų mistinis potyris?

Galima išsivaizduoti šiandieninį žmogų, savo jėgomis bandantį pasiekti nušvitimą per įvairias technikas ir praktikas, kurių didžiulė pasiūla užgriuvo mūsų visuomenę. Galima išsivaizduoti, kad jis iš tiesų patyrė mistinį potyrį. Mistikai neatmeta tokios galimybės. Tačiau Ruusbroeco manymu, mistiniai potyriai, kuriuos žmonės pasiekė savo pa-

stangomis, ir kurie liko už religinės tradicijos ribų, veda į puikybę ir savanauđiskumą. Mistikas perspėja:

Turi saugotis tų apgavikų, kurie padeda mi savo tuščios, be vaizdinių būsenos ir per tuščią paprastą spoksojimo aktą natūraliu keliu rado Dievo buveinę savyje, ir panoro tapti viena su Dievu be Jo malonės ir be dorybių praktikavimo, nepakludami nei Dievui, nei šventajai Bažnyčiai. [...] jie nori tapti Dievo vaikais savo prigimtimi [...] jie nori būti Dievu be jokio panašumo į Dievą per malonę ir dorybę.⁴⁸

Taigi, šio mistiko įsitikinimu, be tapimo mistine patirtimi konkrečioje religinėje tradicijoje mistinis potyris yra greičiau pražūtingas, o ne išganingas. Tuomet galbūt teisūs konstruktyvistai, teigiantys, kad mistinis potyris visiškai priklauso nuo tradicijos? Kokią įtaką religinė tradicija daro mistiniam potyriui ir patirčiai? Galbūt religinės tradicijos laikymasis arba atradimas (atsivertimo atveju) ir yra tikrojo mistinio potyrio patvirtinimas?

TRADICIJOS ĮTAKA MISTINIAM POTYRIUI IR PATIRČIAI

Tradacijos poveikio galimybė ir apimtis

Tyrinėtojai pastebi, kad mistinis potyris sustiprina religinį jausmą, vadina si, ir tradiciją. Viduramžių mistikai uoliai laikėsi savo tradicijos. Kai kurie, pavyzdžiui, Ruusbroecas, buvo netgi karingai nusiteikę kitatikių atžvilgiu. Jo akimis žiūrint, tik krikščionys gali išgyventi vienį su Dievu, o „pagonys, žydai ir visi netikintieji, [...] blogi krikščionys, kurie niekina ir piktžodžiauja prieš Die-

vą [...] Visi tokie žmonės yra prakeikti.“⁴⁹ Tai lėmė daugybė to meto erezijų, poreikis išaiškinti religines tiesas ir išsaugoti mokymo grynumą.⁵⁰ Kita vertus, ne kiekvienas autorius taip subtiliai, iškalbingai ir atsargiai aprašė „tapimą Dievu kartu liekant kūrinium“, kaip Ruusbroecas, Šv. Kryžiaus Jonas ar Teresė. Todėl buvo pasmerkti kaip eretikai.

Vienas uoliausių konstruktyvizmo gynėjų S. Katzas teigia, kad tokio reiškinio, kaip betarpiškas mistinis potyris, apskritai nėra, ar bent jau nėra pakan-

kamai įrodymų, kad jis gali egzistuoti. Jo įsitikinimu, krikščionys visada patirs krikščioniškus potyrius, budistai – budistinius ir panašiai. Tai reiškia, kad tikėjimo ir įsitikinimų kontekstas, tradicija sąmonėje *suformuoja* potyrį, kurį remdamasis tradicija žmogus apibūdina kaip „mistinį“.⁵¹ Dar kategoriškiau teigia Jerry Gillas, aiškindamas, kad kiekvienas religinis potyris yra nulemtas, įtarpintas ir tiesiogiai susijęs su kitais potyriais bei kita sąmonės veikla.⁵² Be abejo, konstruktyvistai teisūs, jei kalbama apie religinius potyrius – t.y. potyrius su turiniu – vizijas ir panašiai. Taip pat jie gali būti teisūs, jei kalbama apie mistinę patirtį. Tačiau ar galima konstruktyvizmo teoriją taikyti mistiniam potyriui?

Priešingą Katzo teorijai poziciją atstovauja Robertas K. C. Formanas ir jo bendraminčiai. Jie siekia įrodyti, kad PCE iš tiesų nutinka, o konstruktyvizmas negali tokių potyrių paaiškinti, o ir nebando. Formanas tvirtina, kad PCE egzistuoja, egzistuoja įvairiose tradicijose, taip pat galimas kaip atsivertimo reiškiny. Tai gi pirmiausia yra potyris, o paskui jis „apipavidalinamas“ įsitikinimais ir kontekstu.⁵³ Pasak Formano, jei budistas, hinduistas ar afrikietis gali tam tikrą laiką pamiršti visas mintis, pojūčius, emocijas ir t.t., tuomet jokia istoriškai nulemta idėja, forma ar kategorija, jokia juslinė informacija nebeturės įtakos jo sąmonei. Tokią pamiršimo formą Formanas detalčiai analizuoja aptardamas psichofizinių eksperimentų rezultatus ir pabrėždamas, kad mistinis potyris yra trumpalaikis paties gebėjimo matyti, mąstyti, justti paradimas. Jis primena, kad mistikų tekstuose liepiama atsisakyti ne kokio

nors vieno vaizdinio, bet visų vaizdinių. Tik tuomet galima kalbėti apie PCE.

PCE apibrėžimu Formanas atsiriboja nuo įvairių neįprastų vaizdinių, garsų, kvapų ar kitokių potyrių. Taip pat ir nuo asmeninio santykio su Dievybe potyrio, Dievo ar šventųjų regėjimų, pranašavimo fenomeno. Pabrėžiamas sąmonės turinio, taigi ir potyrio, nebuvimas, tuštuma. Tokį mistinio potyrio apibūdinimą galime rasti Teresės tekstuose:

Protas visiškai susikoncentruoja bandydamas suprasti kas vyksta, tačiau tai yra virš jo galių; jis yra taip apstulbintas, kad jei sąmonė ir nėra visiškai prarasta, neįmanomas joks jos judesys.⁵⁴

Mistinio potyrio metu nelieka įprasto suvokimo, taigi nelieka ir religijos, nelieka konkretaus Dievo, lieka tik Dievybė (Eckharto žodžiais tariant⁵⁵). Pasak Teresės,

Siela aiškiai regi, kad ji siekia tik Dievo ir nieko kito; tačiau jos meilė nėra skirta kokiam nors konkrečiam Jo atributui; ji siekia Jo, koks Jis yra, ir nežino pati, ko siekia. Aš sakau, kad ji nežino todėl, kad vaizduotėje nesusiformuoja joks vaizdinys; ir iš tiesų, kaip aš manau, beveik visu transo metu sielos gebėjimai neveikia.⁵⁶

Kaip teigia Formanas, jei potyrio momentu kokia nors idėja yra iš tiesų pamiršta, ji nedaro įtakos potyriui. „Jei kas nors yra visiškai pamiršta, tai neformuoja, nelemia, nekonstruoja ir neįtarpina potyrio. Todėl beformis transas budizme gali būti patyrimo prasme neatskirtinas nuo tokio transo hinduizme ar krikščionybėje.“⁵⁷

Prieš konstruktyvistinį požiūrį į mistinį potyrį pasisako ir Gregory R. Peter-

sonas. Remdamasis neurobiologiniais tyrinėjimais jis teigia, kad:

Jei religiniai potyriai yra vien tik kultūriniai konstruktai, fiziologiniai būviai (įskaitant ir smegenų būseną) meditacijos metu turėtų būti nesvarbu.⁵⁸

Smegenų veiklos tyrimai rodo, kad religiniai potyriai turi biologinį pagrindą, taigi nėra suformuoti kultūrinių įsitikinimų ar lūkesčių ir paneigia teiginius, kad religiniai potyriai yra *tik* kultūros vediniai. Tuo pat metu šie eksperimentai nerodo, kad juose *nėra* kultūrinio elemento.⁵⁹

Jei sutiksime su Formano argumentacija, kad tik PCE gali būti vadinamas mistiniu potyriumi, tuomet bus aišku, kad jis *gali būti* bendras įvairios mistinės patirties pagrindas skirtingose kultūrose. Tokia prielaida paremtų perenialistų įsitikinimą, kad Dievybė yra viena, skiriasi tik tradicijos, kaip santykio su Dievybe formos. Remiantis PCE teorija, taip pat galima teigti, kad nepriklausomai nuo tradicijos ir Dievybės sampratos, netgi nepriklausomai nuo tikėjimo ar netikėjimo aukštesnėmis galiomis, žmoguje įvyksta tokie patys psichofiziologiniai ir dvasiniai procesai. Bet kuriuo atveju tradicijai tenka tik antraeilis vaidmuo. Pats *potyris* religine kultūrine prasme yra bespalvis.

Iš tiesų, patiriančiojo asmens vertybės visiškai pasikeičia paveiktos ne dogmų ar doktrinų, o potyrio. Jei pokyčių esmė ir priežastis būtų tradicija, pokyčiai galėtų įvykti bet kuriuo metu ir, tikėtina, mistinių potyrių būtų žymiai daugiau. Mistinė *patirtis*, apie kurią daugiausia kalbama mistikų tekstuose, be abejo, visuomet perduoda tradicijos atspalvius. Kaip įvardyti potyrius, dvasinius pasikeitimus, jų priežastis ir pasekmes, kiekvienas žmogus ieško savo atmintyje ir

aplinkoje, t.y. tradicijoje, arba kuria naujas sąvokas. Mistinėje kelionėje, t.y. lūkesčiuose prieš mistinį potyrį, potyrio ir patirties siekime, potyrio refleksijoje, bandymuose jį nusakyti, perduoti išvargas, tradicijos įtaka, mano manymu, neginčytina. Kitas klausimas, ar galima suprasti mistinę *patirtį* analizuojant vien tik tradiciją ir atmetant potyrį arba vien tik mistinį potyrį be jo konteksto?

Prisiminkime pačius mistikus – kas jiems svarbiausia mistinėje patirtyje? Kaip jau įsitikinome, mistiniai potyriai mistikams nėra svarbiausi. Religinė tradicija, dogmų išsaugojimas, nors ir labai svarbūs dalykai, taip pat nėra esminiai mistinėje patirtyje. Remiantis mistikų tekstais, regis, svarbiausias ir esminis dalykas mistinėje patirtyje yra mistinio potyrio pradėtos patirties skleidimasis kasdienybėje. Pasak Ruusbroeco, tai neišvengiama, nes mistinis „nugrimzdimas“ į Dievą yra esminis ir visa apimantis:

Todėl jis tęsiasi, ar mes miegame, ar esame budrūs, ar suvokiame tai, ar ne. Todėl šis nugrimzdimas nepelno mums jokio naujo atlygio, bet palaiko mūsų buvimą Dieve ir visame gerame, ką mes jau esame pasiekę. Šis nugrimzdimas yra kaip upė, kuri nuolat ir nepadidėja atgal teka į jūrą, savo tikrojo poilsio vietą.⁶⁰

Čia Ruusbroecas atkreipia dėmesį į svarbų aspektą, kuris pamiršamas, jei laikomasi pamatinio požiūrio į mistinę patirtį kaip į *sudėtinę*. Kartą prasidėjusi mistinė patirtis nesibaigia, neišnyksta ir yra nepanaikinama. Po mistinio potyrio „grįžus“ į kasdienę sąmonės būseną, grįžimas tik sąlyginis, nes sąmonė lieka pakitusi, mistinis potyris joje ištvirtina ne vien tik kaip prisiminimas, bet kaip in-

tegrali mistinės patirties dalis, nelieka „kasdienės“ ir „pakitusios“ sąmonės būsenų supriešinimo. Mistinis potyris ir mistinė patirtis yra neatsiejami. Be mistinio potyrio neprasideda patirtis, be patirties, t.y. potyrio „įžeminimo“ tradicijoje ir kasdienybėje, potyris negali būti laikomas tikru mistiniu potyriu. Kiekvienos religinės tradicijos mistikai savo potyriais be turinio meta iššūkį tradicijos apibrėžtai Dievo sampratai, todėl atsideria tradicinio tikėjimo paribyje. Tačiau jei suprasime tradiciją ne doktrinos deklaravimo, o kasdienio gyvenimo prasme, ji bus esmiškai svarbi mistinei patirčiai.

Kasdienio gyvenimo reikšmė mistinei patirčiai

Kasdienis gyvenimas buvo daugelio mistikų pamokymų tikslas. Pasak B. McGinno, didžiųjų krikščionybės mokytojų misticizmas siekia prasiskverbti į tai, kas paprasta ir įprasta, tam, kad atskleistų tai, kas nepaprasta.⁶¹ Svarbi ne kokia nors ypatinga nekasdienė būseną, o ypatingas kasdienybės matymas ir suvokimas, *nekasdienė kasdienybė*. Būtent dėl to mistikams svarbus ir mistinis potyris – dėl poveikio kasdienybei, kuri pašvęsta Dievui veda į išganymą.

Remiantis Ruusbroeco mokymu, aukščiausia bendrumo su Dievu forma yra ne mistinis potyris, o grįžimas į gyvenimą. Kasdienis gyvenimas nėra priešingas ir nekliudo nušvitimui.⁶² Patiriant visas vienio su Dievu formas, pasiekiamas ir aukščiausias, kai

dvasia regi tamsą, į kurią negali įžengti proto galios pagalba. Šiame būvyje žmogus jaučiasi miręs ir pasiklydęs ir tapęs

viena su Dievu be jokių skirtumų. [...] tai yra nesuvokiama neišmatuojama praraja, kurioje žmogus turi mirti sau palaimos būsenoje ir grįžti į gyvenimą ir dorybes bet kuriuo būdu, kaip reikalauja meilė ir jos prisilietimas. [...] Pažvelgęs į savo vidų tu pamatysi, kad gali taip pat lengvai kontempliuoti [Dievą] ir mėgautis [vieni su Juo], kaip ir gyventi savo normalų įprastą gyvenimą. [...] [Nušvitęs žmogus] gyvena įprastą gyvenimą, nes yra vienodai pasirengęs ir kontempliacijai, ir veiksmui, ir tobulai daro ir viena, ir kita.⁶³

Jei mistikams svarbiausias yra mistinio potyrio pratęsimas kasdienybėje, mokslininkams atrodo svarbesnės nekasdienės būsenos, nukrypimai nuo normų, pakitusios sąmonės būsenos. Vis dėlto mistinio potyrio poveikis kasdienybei ir jų pripažįstamas kaip itin svarbus, jei ne esminis. Pavyzdžiui, W. Jamesas laikosi nuomonės, jog norėdami susidaryti pilną nuomonę apie mistinius potyrius „mes neturime pasitenkinti paviršutiniška medicinine kalba, o ištirti tu potyrių vaisius gyvenime“⁶⁴. Jau nekalbant apie Formaną ir jo pasekėjus, net ir Walteris N. Pahnke pripažįsta, kad galutinis jo eksperimentų tikslas yra *ne pats mistinis potyris*, o jo poveikis sergančiajam (tikimasi, kad po tokio potyrio ligonis lengviau priims artėjančią mirtį, nebejaus arba jaus mažesnę baimę, patirs glaudesnę ryšį su artimaisiais, pagilės jo religinis jausmas).⁶⁵

Dar sykį grįžtame prie klausimo, ar bet koks potyris, kurį tyrinėtojai įvardija kaip mistinį, gali vertai taip vadintis. Kaip atskirti tikrą ir netikrą mistinį potyri? Jeigu prie mistinių potyrių priskirsime ir alkoholio ar narkotikų sukeltą

transą, net jei jį ir galėtume apibrėžti kaip PCE, poveikis gyvenimui – tiek savo, tiek kitų – bus negatyvus. W. Jamesas priskiria tokio tipo būsenas prie mistinių potyrių, tačiau teigia, kad religinių mistinių potyrių poveikis gyvenimui turi būti išskirtinai teigiamas.⁶⁶

Dar aiškiau atsiskleidžia poveikio kasdienybei skirtumai, kai kalbame apie „velniškąjį misticismą“, kaip jį vadina W. Jamesas. Sąmonės tyrinėjimo požiūriu, „velniškasis misticismas“ yra W. Jamesas mistinės patirties sampratos dalis.⁶⁷ R. Otto taip pat sutinka, kad mistiniai potyriai gali būti neigiami ir kalba apie demoniškąją *numinosum* patirtį.⁶⁸ Tačiau taip ir vėl pabrėžiamas fizinis ir psichinis aspektas ir kalbama labiau apie potyrį, o ne apie patirtį. Trumpalaikis poveikis žmogaus sąmonei – kai išnyksta visi sąmonės turiniai ir objektai, bet sąmonė lieka budri, – skiriasi tarsi nedaug arba visai nesiskiria, tačiau potyrio kontekstas, potyrio siekimo intencijos ir tolimesnis žmogaus gyvenimas, t.y. *patirtis*, skiriasi iš esmės.

Religinėse tradicijose „velniškojo misticismo“ fenomenas paprastai vadinamas tiesiog piktosios dvasios apsidėmimu ir pačių religijų atstovų net nematomas gretinti su mistiniais potyriais. Dėl tokių apgaulingų potyrių perspėja *Nežinojimo debesies* autorius.⁶⁹ Teresė taip pat aiškiai sako, kad įvairios vizijos, garšai, nepaprasti potyriai gali būti ne tik iš Dievo, bet ir iš velnio. Kartu ji tvirtina, kad tikrojo mistinio potyrio būseną yra susijusi vien tik su Dievu.⁷⁰ Pasak Teresės, tikras ir netikras mistinis potyris skiriasi ir šaltiniu, iš kurio kyla, ir

jausminėmis būsenomis, ir priešingu poveikiu gyvenimui.⁷¹ Vadinasi, atskirti taip pat reikėtų pagal šiuos dalykus. Pagrindinis bruožas, pagal kurį Teresė siūlo atskirti tikrą mistinį potyrį, yra jo poveikis tolesniam žmogaus gyvenimui.⁷² Jei poveikį kasdieniam gyvenimui laikysime tinkamiausiu lakmuso popierėliu sprendžiant apie mistinės patirties autentiškumą, nei toksinų sukeltas transas, nei „velniškasis misticismas“, nei išivaizduojamas mistinis potyris neišlaikys išbandymo. Ypatinga kasdienybė, gyvenimas „pasiruošus“, o ne ypatingos praktikos yra svarbiausia siekiant mistinio potyrio. Po mistinio potyrio svarbiausia taip pat yra kasdienybė kaip mistinės patirties skleidimasis.

Perskyra tarp tikro ir netikro mistinio potyrio yra sunkiai apčiuopiama tiems, kurie patys nėra patyrę, t.y. daugumai žmonių. Tokio skyrimo pagrindu gali būti laikomas visas tolimesnis žmogaus gyvenimas, parodantis, ar potyris vedė į mistinę patirtį, ar ne. Tačiau tai yra neapibrėžiamas ir sunkiai tiriamas dalykas. Vis dėlto remiantis cituotų mistikų ir kai kurių mokslininkų teiginiais, galima išskirti kelis to gyvenimo bruožus, lydinčius tikrą mistinį potyrį. Išgyvenęs tikrą mistinį potyrį žmogus: 1) nei išaukština, nei niekina kūniškumą (potyrius, veiksmus, daiktus); 2) „pamiršta“ save ir pasaulį ir atsiduoda Dievo valiai; 3) trokšta vėl patirti Dievo artumą, bet nepriskiria sau galios daryti tam įtaką; 4) praktikuoja dorybes ir puoselėja konkrečią religinę tradiciją; 5) tokia gyvenimo nuostata ir pamatinė pasaulėžiūra nekinta ir nesibaigia.

IŠVADOS

Mistinis potyris yra neatskiriama mistinės patirties pradžia ir „dalis“. Remiantis mistikų tekstais galima teigti, kad tikras mistinis potyris nepriklauso nuo jokių žmogiškų ar gamtinių faktorių, todėl niekaip negali būti iššauktas, veikiamas ar panaikintas. Taip pat jis nepriklauso nuo patiriančiojo Dievybės sampratos ar religinių žinių. Todėl mistikai iš esmės patvirtina Roberto K. C. Formano tvirtinimą, kad mistinis potyris nepriklauso nuo tradicijos. Mistinio potyrio esmė – trumpalaikė pakitusi sąmonės būseną, kai nebelieka sąmonės turinių, intencionalumo, tačiau išlieka sąmonės budrumas. Toks sąmonės potyris gali būti pasiektas įvairiomis priemonėmis ir tuo naudojasi šiuolaikiniai mokslininkai, tačiau, mistikų įsitikinimu, tikras mistinis potyris yra tik tas, kuris veda į mistinę patirtį konkrečioje tradicijoje.

Tiek mistikai, tiek mokslininkai pripažįsta, kad išskirtinai teigiamai ir negrįžtamai pakitęs kasdienis gyvenimas, kaip mistinio potyrio tąsa, tinkamiausiai patikrina ir patvirtina potyrio autentiškumą. Tikro mistinio potyrio metu žmogus išgyvena vienį ir harmoniją su savimi bei aplinka, nuolatinį nukreiptumą į Dievybę ir praktikuoja dorybes, t.y. potyrio veikimas per *konkrečios religinės tradicijos* teikiamas priemones pasireiškia kasdienybėje. Narkotinių bei psi-

chotropinių medžiagų, meditacijos, fizinio krūvio, elektros impulsų, psichologinių išvalgų sukeltas transas, demoniškojo *numinosum* potyris ar išsivaizduojamas potyris, kai kurių misticizmo tyrinėtojų įvardijami kaip „mistiniai potyriai“, yra netikri mistiniai potyriai ir neturėtų būti taip vadinami.

Mistinės patirties – kaip sudėtinės ir išskaidomos į dalis – samprata palanki moksliniams tyrinėjimams, ypač jei atsižvelgiama nuo numinozinio aspekto. Galimas mistikų tekstų, jų socialinės, kultūrinės aplinkos bei psichologinių savybių tyrimas. Taip pat įmanoma tyrinėti psichines ir fizines būsenas, žmogui siekiant mistinio potyrio ar jį patyrus, nors paties potyrio neįmanoma numatyti, dirbtinai sukelti, nutraukti ar kontroliuoti. Vis dėlto nė vienos iš šių su išlyga išskirtų mistinės patirties dalių izoliuotas tyrimas negali suteikti pakankamai žinių apie mistinę patirtį kaip visumą, nei tapti pagrindu teorijos apie ją sukūrimui.

Laikantis pamatinės nuostatos, kad mistinė patirtis yra kompleksinė sintetinė viso gyvenimo patirtis ir kad joje svarbiausias veikėjas yra Dievybė, tyrinėjimai mokslo teikiamomis priemonėmis neįmanomi. Su išlyga išskirtų mistinės patirties dalių tyrimas galimas tik išlaikant visumos perspektyvą, tačiau nepriekiriant visumai gautų tyrimų rezultatų.

Literatūra ir nuorodos

²⁸ Teresa of Avila. *Life of St. Teresa of Jesus, of The Order of Our Lady of Carmel* [21.10-11.]. – London: Thomas Baker, 1904, p. 174. (<http://www.ccel.org/ccel/teresa/life.html>, 2007.11.29).

²⁹ Ten pat, [20.8.], p. 156.

³⁰ *A Book of Contemplation the Which is Called the Cloud of Unknowing, in the Which a Soul is Oned With God* [58]. Edited from the British Museum MS. Harl. 674. – London: John M. Watkins, 1922 (Scanned by Harry Plantiga, January

- 1998; <http://onlinebooks.library.upenn.edu>). Toliau – *The Cloud of Unknowing*.
- ³¹ Teresa of Avila. *Life of St. Teresa of Jesus, of The Order of Our Lady of Carmel* [20.6.]. – London: Thomas Baker, 1904, p. 156 (<http://www.ccel.org/ccel/teresa/life.html>, 2007.11.29).
- ³² *The Cloud of Unknowing* [58].
- ³³ John Ruusbroec. The Little Book of Clarification [3 B.] // John Ruusbroec. *The Spiritual Espousals and Other Works*. – New Jersey: Paulist Press, 1985, p. 265. Įdomu, kad „spoksojimo“ terminą vartoja ir T. Mertonas, kalbėdamas apie Zen nušvitimą. Jis rašo, kad „visiškai transformuota sąmonė mato daiktus ne kaip objektus, bet, taip sakant, „spokso“ iš jų tarpo“. Toks spoksojimas yra visiškai neintencionalus. Thomas Merton. *Mystics and Zen Masters*. – New York: Dell Publishing Co., 1969, p. 253.
- ³⁴ Teresa of Avila. *Life of St. Teresa of Jesus, of The Order of Our Lady of Carmel* [20.23–24.]. – London: Thomas Baker, 1904, p. 163 (<http://www.ccel.org/ccel/teresa/life.html>, 2007.11.29).
- ³⁵ Teresa of Avila. *The Interior Castle or The Mansions* [5.1.3.], 3rd ed. – London: Thomas Baker, 1921, p. 121–122 (<http://www.ccel.org/ccel/teresa>, 2007.11.29).
- ³⁶ Teresa of Avila. *Life of St. Teresa of Jesus, of The Order of Our Lady of Carmel* [20.1.]. – London: Thomas Baker, 1904, p. 153–154 (<http://www.ccel.org/ccel/teresa/life.html>, 2007.11.29).
- ³⁷ Ten pat, [20.3.], p. 155.
- ³⁸ Ten pat, [20.18.], p. 161.
- ³⁹ *The Cloud of Unknowing* [71]. Kaip teigia T. Mertonas ir jo dažnai cituojamas Zen meistras Hui Neng, nušvitime „nėra jokio pasiekimo. Todėl užsiimti „kelio“ į pasiekimą ieškojimu yra vien tik saviapgaulė. Zen'ą galima pasiekti ne veidrodį nuvalančia [pašalinančia iš proto mintis] meditacija, o pamirštant save egzistencinėje dabartyje, gyvenant čia ir dabar.“ Thomas Merton. *Mystics and Zen Masters*. – New York: Dell Publishing Co., 1969, p. 25). Kitaip sakant, pasukti Zen keliu yra palikti bet kokį kelią.
- ⁴⁰ *The Cloud of Unknowing* [34].
- ⁴¹ Teresa of Avila. *The Way of Perfection* [10]. Transl. and Ed. by E. Allison Peers. Image Books. 1964.
- ⁴² Teresa of Avila. *The Interior Castle or The Mansions* [5.1.10.], 3rd ed. – London: Thomas Baker, 1921, p. 128. (<http://www.ccel.org/ccel/teresa>, 2007.11.29).
- ⁴³ Ten pat, [5.2.10.], p. 135.
- ⁴⁴ Ten pat, [5.2.1.], p. 130.
- ⁴⁵ Robert K. C. Forman. *Mysticism, Constructivism, and Forgetting*. // *The Problem of Pure Consciousness. Mysticism and Philosophy*. Ed. by Forman Robert K. C. – New York: Oxford University Press, 1990, p. 34.
- ⁴⁶ *The Cloud of Unknowing* [51].
- ⁴⁷ Ten pat [52].
- ⁴⁸ John Ruusbroec. The Little Book of Clarification, [3 B.] // John Ruusbroec. *The Spiritual Espousals and Other Works*. – New Jersey: Paulist Press, 1985, p. 269.
- ⁴⁹ John Ruusbroec. A Mirror of Eternal Blessedness. // John Ruusbroec. *The Spiritual Espousals and Other Works*. – New Jersey: Paulist Press, 1985, p. 229.
- ⁵⁰ Tokia nuostata, beje, būdinga daugumai įvairių tradicijų mistikų iki XIX a. Tokia nuostata buvo, galima sakyti, neišvengiama Ruusbroec'o aplinkos ir rango žmogui (buvo vienuolyno prioras). XIV a. pradžioje jis kovojo su eretikais, ypač su daug rūpesčių Nyderlandų krikščionims kėlusiais *Laisvosios Dvasios broliais*. Apie kitų tradicijų mistikus nebuvo informacijos, nebuvo netgi minties žiūrėti į kitas religijas kaip į teisėtas ar lygiavertes, tuo labiau ieškoti jose savo mistinių potyrių atitikmenų. Ruusbroec'o įsitikinimu, visi kitatiki ir netikintieji pasmerkti pragaro liepsnoms. John Ruusbroec. A Mirror of Eternal Blessedness. // John Ruusbroec. *The Spiritual Espousals and Other Works*. – New Jersey: Paulist Press, 1985, p. 231.
- ⁵¹ Steven Katz. Language, Epistemology and Mysticism. // *Mysticism and Philosophical Analysis*. Ed by Steven Katz. – New York: Oxford University Press, 1978, p. 56–57.
- ⁵² Jerry H. Gill. *Mysticism and Mediation*. // *Faith and Philosophy*, Vol. 1, Nr. 1, 1984, p. 118–119.
- ⁵³ Robert K. C. Forman. *Mysticism, Constructivism, and Forgetting*. // *The Problem of Pure Consciousness. Mysticism and Philosophy*. Ed. by Robert K. C. Forman. – New York: Oxford University Press, 1990, p. 30.
- ⁵⁴ Teresa of Avila. *The Interior Castle or The Mansions* [5.1.4.], 3rd ed. – London: Thomas Baker, 1921, p. 122 (<http://www.ccel.org/ccel/teresa>, 2007.11.29).

- ⁵⁵ Johan Eckhart. Apie Dievo karalystę. // Johan Eckhart. *Traktatai ir pamokslai*. – Vilnius: Pradai, 1998, p. 172–193.
- ⁵⁶ Teresa of Avila. *Life of St. Teresa of Jesus, of The Order of Our Lady of Carmel* [20.15.]. – London: Thomas Baker, 1904, p. 160 (<http://www.ccel.org/ccel/teresa/life.html>, 2007.11.29).
- ⁵⁷ Robert K. C. Forman. Mysticism, Constructivism, and Forgetting. // *The Problem of Pure Consciousness. Mysticism and Philosophy*. Ed. by Robert K. C. Forman. – New York: Oxford University Press, 1990, p. 39.
- ⁵⁸ Gregory R. Peterson. *Mysterium Tremendum*. // *Zygon*, Vol. 37, Nr. 2, 2002, p. 245.
- ⁵⁹ Ten pat, p. 249.
- ⁶⁰ John Ruusbroec. The Sparkling Stone. // John Ruusbroec. *The Spiritual Espousals and Other Works*. – New Jersey: Paulist Press, 1985, p. 173.
- ⁶¹ Bernard McGinn. The God beyond God: Theology and Mysticism in the Thought of Meister Eckhart. // *The Journal of Religion*, Vol. 61, Nr. 1, 1981, p. 18.
- ⁶² Galima prisiminti ir žinomą Zen posakį apie nušvitimą: prieš gilinantį į Zen, kalnai yra kalnai, vanduo yra vanduo; žvilgterėjus į Zen tiesą, kalnai nebėra kalnai, o vanduo nebėra vanduo. Po nušvitimo kalnai vėl yra kalnai, o vanduo vėl yra vanduo.
- ⁶³ John Ruusbroec. The Sparkling Stone. // John Ruusbroec. *The Spiritual Espousals and Other Works*. – New Jersey: Paulist Press, 1985, p. 183–184.
- ⁶⁴ William James. The Varieties of Religious Experience. // William James. *Writings 1902–1910*. – New York: The Library of America, 1987, p. 373.
- ⁶⁵ Walter N. Pahnke. The Psychedelic Mystical Experience in the Human Encounter With Death. // *Psychodelic Review*, Nr. 11, 1971.
- ⁶⁶ William James. The Varieties of Religious Experience. // William James. *Writings 1902–1910*. – New York: The Library of America, 1987, p. 361.
- ⁶⁷ Ten pat, p. 384.
- ⁶⁸ Rudolf Otto. *The Idea of the Holy*. – London: Oxford University Press, 1977, p. 13.
- ⁶⁹ *The Cloud of Unknowing* [58].
- ⁷⁰ Teresė pateikia tokį paaiškinimą: 1) piktoji dvasia negali paveikti mistinio transo, „nes jame suteikiamoms malonėms negali sukliudyti nei vaizduotė, nei supratimas, nei atmintis“⁷⁰. Pagal jos transo sampratą, jokios sielos savybės ar veiksmai nebeturi galios, siela visiškai susijungia su Dievu, tame vienyje lieka vien tik dieviška prigimtis. Todėl, pasak jos, 2) „velnias nedrįstų įsikišti, ir net negalėtų suprasti šios paslapties“. Teresa of Avila. *The Interior Castle or The Mansions*. [5.1.6.], 3rd ed. – London: Thomas Baker, 1921, p. 123 (<http://www.ccel.org/ccel/teresa>, 2007.11.29).
- ⁷¹ Ten pat, [5.1.6.], p. 123.
- ⁷² Ten pat, [5.1.8.], p. 125.